

какво има там, на гробищата, майка ми необикновено се разприказва, колко било хубаво, цветя, спокойствие. . . Той я погледна изненадано и с някакъв особен израз рече: „Да, но да не сме ние там. . .“ И след малко добави: „А колко много ми се работи и колко много работа имам!“

Той беше очаквал края; беше оставил писмо до колегите си в „Стрела“ — което не видяхме. А под възглавницата му се намери една брошурка „Къде са мъртвите?“.

* * *

Спомени, спомени. . . Не бих казала — колкото и да се натрапва, — Дебеляновото „лишние“. В последно време писането на спомени стана „на мода“, така да се каже. И почнаха да вадят спомени. Само че някои те карат да се хванеш за главата с явната неосведоменост на автора и дори да се възмутиш от смелостта и недобросъвестността да се пише по чуто-недочуто и речено-казано.

А след като изчезнат онези, които знаят и все още помнят нещо истинско, ако не ги изнесат, можем да си представим каква ще бъде „документацията“, от която ще черпят сведения идещите след нас.

ПИСМА МЕЖДУ ИВАН РАДОСЛАВОВ И ТЕОДОР ТРАЯНОВ

Стоян Илиев

II

Писмата на Иван Радославов са толкова близки по съдържание и проблематика с тези на Траянов, че те идват, за да запълнят празнините в кореспонденцията на неговия приятел.

7 февруари 1928 г. „Драги Тодоре, току-що получих „Хиперион“. Книжката ме зарадва твърде много — толкова пулс, толкова живот. Не знам дали сам чувствуваш какви са тези работи, които даваш в „Пантеона“? И тия, които са в тая книжка! ¹ Класическо творчество! Те са доказателство за дълбината на духа, който като неизчерпаемо морско дъно изхвърля ярки и красиви корали! И най-много ме зарадва, че тъкмо работя над един проблем в твоето творчество, открих великолепни доказателства на мислите си! Работя вече над главата за символизма и страниците, които непосредствено те засягат. Надявам се, че в един сполучлив синтез съм дал пълна и точна характеристика на делото ти. Затова тъй бедни ми се струват „изследванията“ на нашите приятели досега върху тебе. Ще ти пиша по-подробно и затворено писмо. Но потърсвай писмата, защото ми се струва, че не получавах някой от тях. Много поздравя.“

20 февруари 1928 г. „Тодоре, изпратих вчера на Минчо 3 рецензии и „По повод“. Писах му, но нали знаеш, че главата ми не увира лесно. Колко е противно, че и за тия работи трябва човек да се ядосва и мисли. Затова пиша и на тебе. Не е ли по-добре да открием книжката с есето за Белински,² а двете други статии да останат в „Идеи и критика“? Струва ми се, че Белински заслужава това, пък и реда на проблемите запазваме. Освен, разбира се, ако ти излезеш на първа страница на книжката. Тогава да остане след „Пантеона“. Но мисля, че по-добре е по първия начин.“

10 юни 1928 г. „Искам да напиша за „Пантеона“-ти. Който умее да вижда и да мисли, само той може да разбере какви лазури и необозрими небосклони разкрива той! Колкото и да

¹ Хиперион, 1928, кн. 4: „Към красотата“, „На меченосеца“, „Умиращият лебед (В памет на Яворова)“, „Скарданели (В памет на Хьолдерлина)“, „Последния сын на Хайне“.

² Пак там, кн. 9—10.

съм неспособен при делничната обстановка да пиша за празнични и тържествени събития, ситуиран съм, че и при най-прозаични обстоятелства ще намеря дух за това."

23 юни 1928 г. Радославов се оплаква от самотата и скуката в Пловдив, които го правят не само „професионален писател“, но и „добър кореспондент“. Но той няма на кого друго да пише освен на Траянов: „С тебе, освен скъпи лични връзки, толкова общи работи ни свързват, че преохотно се заемам с перото.“ Той е съгласен, че статията му „Делото на българския символизъм“ наистина е излязла твърде вдъхновена и пояснява: „За тия неща, за които целият ми живот отиде ей така, не мога иначе да пиша. Пък може би това изобщо е в натурата ми. Не един път сме говорили, че наивни и въсторжени, каквито сме, едва ли няма да останем и до края на годините си такива. Това личи в живота, а още повече и в литературата. Кой какъвто се е родил. Може би пък там е и силата ни и това дава значение на делото ни."

10 юли 1928 г. Радославов не може да си обясни „голямата популярност на Николай Райнов сред публиката. Той е една загадка за читателите и за критиката. Аз мисля, че тази загадка съм дешифрирал."

17 юли 1928 г. „Колко малко приятели имаме, наистина, Тодоре! Не се съмнявам, че ако бяхме по-безлични, по-посредствени, нямаше да имаме толкова неприатели. Това нека поне да изкупи горчивините ни, които, изглежда, няма да престанем да гълтаме, докато живеем. Съдба! Аз винаги съм бил убеден, че такива хора като Петко Росен не могат да преодоляят чувството си на ревност и озлобление. Изглежда, че за своите неудачи в литературата тия хора държат нас за отговорни!“ Петко Росен и Ботьо Савов са „малки дребни хора!“. Радославов ги осъжда за недостойното им държане към хиперионисти: „Но нека се надяваме на времето и на нашето дело!“ Той храни особено големи надежди в бъдещата си „История“, която за разлика от някои академични изследвания ще подчертае „веднъж завинаги“ тяхното „скудоумие“. Само живот и здраве да е и всичко ще си дойде на мястото!

20 юли 1928 г. На него му се иска отново да се върне към Белински, защото го е чел от преди двадесет години: „И какво значи време, опит, преживяване! Като че ли съвсем нови неща четеш! Сега самият образ на „неистовия“ Висарион се очертава в най-малките си линии в съзнанието ми. Клетия Белински! Като четеш работите му днес, чувствуваш каква съвест е бил той за съвременната му руска литература.“ Този „знаменит човек“ бил принуден да воюва „против писателското самодоволство“. Той го поразява с критическата си съвест, проникателност и разбиране.

1 август 1928 г. „Чета едно изследване на Пипин върху Белински. Не можеш да си представиш какво поразително сходство между неговата епоха в Русия и нашата днес! Картината е напълно нашенска!“ На Белински му се е налагало да търси две-три хиляди читатели за списанието си, и то в необятна Русия. Великият критик се оплаква, че неговото списание слабо се разпространява, защото вкусът на публиката бил много посредствен и тя не правела разлика между хубавото и лошото. Той се ядосвал на някаква руска история на литературата, писана от немски автор, в която писатели като Булгаков се представят дори като по-големи от Пушкин. Белински само се готвел да пише история на руската литература, за да може да се противопостави на „тази гавра“. Всичко това много напомня на Радославов за съвременната българска действителност. От картината, която рисувал биографът на Белински, се виждало, че всичко създадено в тази област е „предистория“. Каква би била руската литература без Белински?

Радославов продължава: „Малко по малко се превръщам в професионален писател — самочувствието ми взема да става такова. Доказателство: желанието ми да приказвам за литература в писма — нещо, което досега ми е било тъй чуждо и едва ли не се изчерпва — вече за 20 години с няколко писма преди години до тебе. Това поне си спомням. Това може в някои отношения да е добре, но мен лично не ми харесва!“ Неговата „История“ малко позакъснявала, защото той всичко преобръщал с главата надолу. Обогалявал я откъм документалната ѝ страна, но схемата ѝ била съвсем готова. Ето как планира той своята „История“: „Българският реализъм от 90-те години.“ Предполага, че за 1—2 месеца тази глава ще бъде напълно готова, а за останалите му е необходима още една година. Засага писането му спорело, все повече и повече се увеличал. Той шиял да предложи: увод, предтечи, романтизъм — Иван Вазов; естетически еkleктизъм — Пенчо Славейков; символизъм — Теодор Траянов. Мисли да озаглави

историята си така: „Петдесет години литература“ (1880—1930) и намира това заглавие за най-подходящо. В тези няколко глави трябвало да включи, макар неизчерпателно, и един доста документален материал от факти, което щяло да му отнеме доста много време. Изобщо трябвало да се утвърждава историческата гледна точка в литературата.

9 август 1928 г. „Стефанов³ от Плевен обажда ли ти се? Що не го кандардисаш да дойде за ден-два тук? Ето един истински човек — ето литератор. Поне да пише — да се пообажда от време навреме. Той и Моис, въпреки разликата в много отношения между тях, са животът в „Хиперион“ от новото поколение. Разбира се, опитът, културата и складът на Стефанов надвишават на Бенароя. Но и последният е полезен — разбира се, и осторожност. Той си е твърде своенравен и своеобразен — пък и упорит. . .“; „И аз съм загазил — освен дето по-спокойно живя, т. е. имам какво да ям и къде да спя, — положението не се е съществено променило: едно копче не мога да си купя. Чудя се, като гледам как толкова посредствености намират издатели и подлост; честния, мислещия читател, който е толкова рядко явление у нас! Ето ти например. С такова дело, което дава образ и осмисля цяла епоха, не можеш да намериш някого, който би поискал поне да ги издаде, ако ще би просто за самото издание! . . . Какво да правим, Тодоре! Твърде рано сме се родили в тази малка, не само материално, но главно духовно бедна страна! Добре се чувствуват Вл. Василевци, Пундевици, Ив. Мешковци! Ще дочакам ли по-добър ден!“

„ . . . Твърде тежка е историята с Елен. Счупено е, приятелю, връщане няма, поправка — съвсем. Колкото по-скоро свърши, толкова по-добре. Струва ми се и за самата Елен, която е дошла навярно до убеждението, че е станало нещо непоправимо. И за нея лично отстраняването е необходимо. . . Ако си го решил вече за себе си, а навярно си го решил, иначе не може да бъде, стори го. Имаш моето съгласие от сърце.“

„Тук беше малкият Спасов. Той ми говори, че Вл. Василев се обърнал към баща му да стане издател на „Златорог“. Това показва, че те са зле материално, след като морално не съществуват за българския читател. . . „Хиперион“ трябва да удържи злобните му нападки. Първо, ако тия хора отсреща биха казали нещо, макар каквото и да било то, да имаха една по-честна мисъл, да не беше толкова котерийна *литературата*, която правят, бих съжалявал, че спира едно списание. Но то е *мъртвородено*, няма място за съжаление, ако би свършило.“

„Скъпи приятелю, че се разправяш там с житейски мизерии — това ми е ясно като бял ден. Какво да се прави — орисия! Каквато ни е залюляла, такава ще ни закопай! Кой ни е крив, като сме се родили в тази нещастна страна с повече чувство за достойнство и гордост човешка! Пък при това с повече пламък в сърцето и оправдание на земята! Кой знае — ако се живее повече — може нещо и да се справи — иначе ей тъй ще си отидем, немилки-недраги, излишни даже. . . Щастието да твориш, ясно е, никога не върви с житейското благополучие. Кой знае още какво има да дойде? Аз отдавна съм се установил на формулата: което е станало, трябвало е да стане. Своята съдба няма да измениш.“

29 август 1928 г. „Работата ми по „История“ върви и напредва. Сам се убеждавам, че при тия отвратителни условия на житие-битие (адски горещини, комари), намирам сили да я карам. Увеличило ми се е даже вдъхновението. Нека дойде някой и да ми каже, че литературната критика не е едно творчество като това на „чистото“ изкуство. Аз съм убеден, че състоянието, което преживявам и изпитвам, е същото, което изпитва художественият творец, който пише разкази или каквото и да е друго. Творчеството на мисълта, а не умуването, разбира се, е такова наслаждение, каквото е всяко друго дело на духа. Защото е творчество най-напред и най-главно.“ Радославов съобщава, че е написал главата за реализма на 90-те години и я намира за „интересна и оригинална“. Той търси материали за „закръглянето“ ѝ, след което ще смята, че е напълно готова. Той иска да избяга „банализация извод на нашите учебници и истории“. Ще постави на колене всички противници. Той успявал да преодолее провинциалната скука и продължавал да твори. Изглежда, че го бивало и за „кабинетен стол“. Всеки ден като по програма сяда и човърка. Успял да се справи с Б. Ангеловата история! Учуден е от безвкусието на нейния автор.

³ Константин Стефанов.

28 октомври 1928 г. Успял да приключи с главата за Кръстевия и Пенчо Славейковия еклектизъм и се готви да мине към символизма. Той пристъпва към този въпрос с голяма охота и ако щете — с вдъхновение. „Това, което е нашият собствен живот, наша собствена съдба. Най-голямото ми удоволствие е това, че можахме да дойдем на тази тема ретроспективно и спокойно да я превърнем в страници, които са станали история. Интересно е само чувството при работа: лично аз не съществувам за нея, чувствавам се в един свят от силни духове, които ме завладяват и изискват неизменна адмирация.“ С една дума, той изпитва същите чувства, каквито и художникът, когато създава своите произведения.

30 октомври 1928 г. Оплаква се от апатията, която продължава да го държи. Боли го гърло и го гази треска. И „от друга страна — как да не те улови апатия? Да хвърлиш толкова мисъл в тази пошла до отвратителност съвременна българска литература, да си пожертвувал най-скъпото от годините и младините си, да си дал толкова много и да видиш как всичко това остава „празен звук“, глас в пустиня, кажи, не може ли това да докара до апатия, дори и най-коравия и упорит човек, какъвто е приятелят ти?“ Тяхната дейност се свеждала до копането на кладенец в съвременната духовна и културна действителност, в която миналите авторитети са на почетно място. „Докога клеветниците ще шествуват безнаказано? Отвратително, братко.“ Той се чувства отвратен до дъното на душата си.

5 ноември 1928 г. „Скъпи приятелю, това, което ми съобщаваш за спирането на „Хиперион“, ме огорчава твърде много. Би било една загуба — не само за нас и движението, но за нашата клета литература! Има още толкова много да се върши, толкова далеч сме от края! И какво би станало? Представи си каква би била радостта на противниците ни, които толкова го искат. Какво тържество би било това за хамчината и за посредствеността! Горчиво ми става още и затова, че въпреки толкова работа, толкова живот, кръв, нерви, дадени за тази литература, „Хиперион“ не може да намери издател! Какво положение — безотраднo, глупаво. После като си помисля, че толкова бездарни хора намират издатели, намират възможност да пушат на бял свят „съчиненията си“, а ти още не намиращ, па макар и аз, някой, който да направи жертва, за да ни издава, не само е горчиво, но и болно ми става! И тъй ще бъде дълги години в тази нещастна страна, докато дойде време даровитото и талантливото да не бъде смесвано с глупостта и бездарността. Но кога? Уви! Скъпи приятелю, кой знае кога? Във всеки случай ние никога няма да ги видим. Разбира се, ако Митьо съвсем не може да продължава, не ще имаме моралното право да искаме никакви жертви от него. Но, струва ми се, че той е така захипнотизиран от „Хиперион“, че едва ли ще го стори.“

Радославов се оплаква, че Митьо не му изпраща ръкописите в коректура и си е присвоил правото да му бъде „душеприказчик“. Той се бил оплел като в кълчища и ако не склопи заем, ще фалира. В рубриката „По повод“ се готви да удари проф. Младенов: „Докога тая посредственост ще заблуждава света и ще светотатствува с изкуството?“ Не бивало да се изпуска възможността този професор да се „ликвидира“⁴.

9 декември 1928 г. Прочел последната книжка на „Хиперион“ и по този повод му хрумнало нещо, което иска да сподели. Много хубаво впечатление му направило списанието: „Колко пулс и темпераментност! Даже на Фурен⁵ — знаеш ли, че е добра работата? От „Албена“ на Йовков в „Златорог“ (навярно си я чел) е нещо много по-добро? Особено ме радва участието на младия „философ“ в редактирането.“ Той е убеден в това, което пише за Траянов, защото от Пловдив има възможност по-добре да наблюдава положението и значението на групата „Хиперион“ изобщо. Тази група се намира в такъв „остракизъм по отношение на официалната култура в България, че това носи големи неприятности. Но ние сме твърде безсилни и в това безсилие съзерцаваме как се подронва собственото ни дело. Време е делото на „Хиперион“ да се превърне в плът и кръв, да се почувствува в живота, да се наложи.“ Трябвало вече да се говори и действа в името на големите културни цели и задачи. Каквото и да правели противниците, движението се наложило в съзнанието на всички, то се превърнало в история, която трябвало да признаят не само враговете, но дори и „приятелите“. На Радославов му се стру-

⁴ Хиперион, 1928, кн. 9—10, вж. „Проф. Младенов хвали символизма“.

⁵ Светослав Фурен. Магията. Хиперион, 1928, кн. 5—6, 7, 8 и 9—10.

ва, че „Хиперион“ трябва да „поразшири полето на задачите си: от чисто художествено да се превърне в културно-обществено. То трябва да заприлича на списанието на техните френски събратя — „Меркюр де Франс“ — пълен изразител на съвременния френски дух.

Иван Радославов предлага същата програма за насоките на сп. „Хиперион“, с която се открива неговата седма годишнина: „Хиперион“ не е един случаен литературен факт. Той става изразител на проявилата се воля за *по-нататък* в нашата художествена и творческа мисъл след изживяването на Кръстев-Славейковия период. Той дойде да обедини пръснатите усилия на Млада България, да изрази схващанията ѝ, да осмисли делото ѝ. Никой днес не може да отрече, че през изтеклите години това не е извършено с успех и че в съзнанието на българското общество образът на движението, което представяваме, не е вече един образ достатъчно ясен, очертан, изryan.

И вече не там са главните задачи на списанието.

По нашето дълбоко убеждение ний влизаме в един ликвидационен период от нашето литературно развитие, което налага една преоценка на създаденото от родния творчески гений в продължение на една история от петдесет години. Винаги в унисон с пулса на времето и изхождайки от своята собствена традиция, „Хиперион“ ще се постарее да свърже извършеното от неговото поколение с това на предшествениците от миналото, като по такъв начин се издигне от чисто литературно-художествена до широко културно-обществена проблема.

В реда на тия идеи „Хиперион“ почва *седмата* си годишнина. Но ако за всяко начинание е потребно подкрепа, толкова повече тя е необходима за едно живо дело. Ний не си правим илюзии: живо дело иска лептата на живи хора, на такива, за които литература и изкуство не са забава, а подвиг и жертва; не са случайна проява, а първо и най-главно условие за самостоятелно голямо и трайно национално битие. Те не са мнозинството днес, но утре те ще бъдат това. Към тях преди всичко се обръщаме и на тях се надяваме.

Другите не ни интересуват.⁶

23 декември 1928 г. „Току-що прочетох във вестника, че Димо Кьорчев починал. Заболя ме — не като близък човек мене лично (ти знаеш, че приятели близки не сме били), но като близък нам на движението. На времето, когато трибваше да се пробива партина за идеите ни, той се яви тъкмо навреме. Той има заслуга в това отношение. И мисля, че „Хиперион“ не може мълчаливо да го отмине. Ще бъде добре Трифон (Кунев) да напише 1—2 страници спомени — чисто литературни. Той може да направи това с вкус и топлина. Непременно. Замоли го и от моя страна. Пък ако можеш и ти! Аз може би ще изпратя малка статийка, чиста литературна критика.“⁷

31 декември 1928 г. Радославов отново подканя Траянов да публикува някоя бележка или съобщение за Димо Кьорчев.⁸ И той щял да напише една-две страници, за да подчертае неговото дело в историята на българския символизъм. А по случай смъртта му не би било лошо да се публикуват няколко страници от есето му „Тъгите ни“.⁹ Това си заслужавало, защото са „първите законодателни страници“ на движението, написани с голям ентузиазъм и патос. Това есе се превръща в „истинска платформа на новото самочувствие“. Всичко, което принадлежало на тяхното движение, трябвало да заеме своето място, колкото и малко да е то. Споменатото есе на Кьорчев го отвежда към онова време, когато всичко било заложено на карта за един нов идеал.

Чел в „Зора“ някаква бележка на Бадев за българската литература през миналата година, която го възмущава: „И после се питам: докога скудоумието и бездарното дилетанство ще имат почва в тази нещастна литература? Чети я, ако не си я чел, курioзна е. Ще видиш колко снизходителен е към тебе, а новата българска поезия се откривала с Лилиева — разбира се, но този господин нищо не разбира от литература. Възмущава ме собствено не това, че подобни недомислия са възможни у нас, а сериозни уж вестници могат да мислят, че това е умно, твърде умно да го поднасят на търпеливия български читател. Но има толкова фалш и

⁶ Хиперион, 1928, кн. 1—2.

⁷ Хиперион, 1929, кн. 7. „Страници от литературна история“.

⁸ Пак там, кн. 1—2. „Литературно сътрудничество с Димо Кьорчев“.

⁹ Пак там, кн. 3. Фрагмент из „Тъгите ни“ от Димо Кьорчев.

подлост по тази грешна българска земя. Такава е психологията на парвенюто. Колко е възмутително това, но колко е тъжно и печално. Тодоре! Някога те не ме засягаха, но сега съм станал толкова чувствителен към тях! Просто чувствавам, че се троя. По-добре беше, ако не попадаха в ръцете ми. Но нали не живея на друга планета, пък освен това съм и на такова място, където не можеш да се отървеш от тях.“

22 януари 1929 г. „Към края на този месец ще искам непременно да дойда в София и ще говоря лично по въпроса. . . Дано и този път не мине лисица път. Бедният български театър! Кой не се учи на неговата глава да бърсне! Просторът е добър. Вчера се проведе чествуването на Вазов. Това, което приказвах, направи дълбоко впечатление по оригиналността на изнесения възглед за Вазов в историята на българската литература. . . Слушаха ме със затаен дъх. Пък и аз бях в дух.“

23 февруари 1929 г. „Митю не се е обаждал напоследък, а ти навярно кой знае с какви неприятности се разправяш, та няма защо да се надявам да ми пишеш. Дойде ми наум за „Хиперион“: изпратих материал, но не знам нищо какво става с него. А трябваше вече да излезе. Това влияе върху работата — особено на мене: ако нещо няма да излезе, половината ми желание и вдъхновение за работа се изпарява. Би било нерадостно сега да спре. Мисля си, в някакъв случай би трябвало „Хиперион“ да продължи.

Имам все нещо готово. Написах за Л. Каравелова,¹⁰ с който не е зле да се открие книгата — главно да подчертаем сериозното си отношение към всяко жизнено и творческо дело в литературата ни. Трябва да призная, че впечатлението, което получих при препрочитането на работите му, е неизразимо. Това е цял великан — голям белетрист, несъмнено най-големият от живите и умрелите български разказвачи. Делото му просто е Омировски епос на целия ни живот! Стил, език! Словата просто горят у него. Ако не бях зает с толкова други работи, просто с наслаждение бих се захванал да му напиша монография. И какво целокупно творчество! Какво богатство на вътрешния мир! Цял Балзак! Чудно ми е, че такива големи духове като Ботев и З. Стоянова и такъв голям белетрист като Влайков, не са се учили у него.“

Той се готви да пише и за Лесинг.¹¹

13 февруари 1929 г. „Как отива „Освободеният човек“? Чакам с нетърпение да го имам. Нужни ми са вече твърде много твоите работи. Гледах реклама във вестниците, че „Хемус“ поема издаването на „Златорог“. Все още се намират невежи да се опитват да съживят това охтичаво издание. А може би главно спекулативни съображения са играли първостепенна роля: нали „Златорожци“ са близки до фондове, министерства и пр. Няма ли най-после да дойде край на тази нравствена и литературна мизерия у нас! Продължавам, но не в такъв темп, да работя върху книгата си. Справки с документи и преглеждане на списания твърде утежняват по-скорошното ѝ завършване.“

„Положението ми от ден на ден става по-критично — във финансово отношение, разбира се. Дългове и батакчилюци колкото искаш. С тази мизерна заплата не е възможно да се кара дълго. Започнаха старите истории с кредиторите. Дано може да стане това, за което говорихме в София. Тогава бих се понаредил повече и грижите не биха влияли върху настроението за работа. Виж какво мислят по това Харизанов и други. . .“

„Ако срещнеш Моис, кажи му, че тия дни ще му изпратя извадки от „Историята“ да помести някъде и същевременно ще му напиша. Говори с него и затова, дали би могло и срещу някакъв редовен хонорар да сътруднича в „Търговски вестник“? Ст. Атанасов наклони ли вече да вземе „Идеи и критика“? Колко би се угълбило положението ни, ако биха могли да излизат! Главно публиката окончателно би определила отношението си към нас и към тях. В това съм дълбоко убеден.“

5 март 1929 г. „Вчера видях в „Лъч“ поместена извадката ми, но ме ядоса, защото установих твърде много, и то груби грешки. Какво да се съдзя на редакцията, когато изглежда Моис не е дал да се препише на машина, за да не се излагам. Най-главното е, че съм далеч от София и не мога да сверя коректура. Сега почнах да пиша всичко на пишуща машина, също и за „Хиперион“. Не мога да изляза наглава с това писане и при това, този почерк.“

¹⁰ Хиперион, 1929, кн. 1—2.

¹¹ Пак там.

„Почти намерих за не без значение едно мое сътрудничество в „Лъч“ — главно че може да имаме една позиция във всекидневния печат и да не чакаме само излизането на „Хиперион“, гдето много работи след известно време остават без значение. Ако, от друга страна, в самия „Лъч“ по този начин си позволим известно „волнодумство“, нима това също така не значи нещо? Ето защо, ако ти е удобно (намирам, че най-добре ти би свършил тази работа), като видиш Тодорова, попитай го колко биха ме хонорували за едно постоянно сътрудничество във вестника си? Например за 6—8 неща в месеца? Биха ли могли да ми дадат поне 1000 лева. Те сигурно разполагат със средства.“

Радославов иска да поднови сътрудничеството си и на други места, но едва ли ще може да предлага навсякъде различни неща, главното е публиката да види, че у нас „на колко други места се печатат едни и същи работи“. Освен това той ще „получи някой страничен доход, защото *батакът* е голям, в който съм загазил“.

23 март 1929 г. „Това, което ми съобщаваш за разговора ти със (Сталева) е твърде интересно. Несъмнено е, че ако това се поставя като въпрос и особено ако подхвърлената идея се осъществи, това показва, че действително ние сме се наложили и че е настъпил краят на остракизма им — обществен по-скоро, отколкото литературен. Тъй като съм сега тук, не бих имал основания да мисля, че другаде би било по-добре, когато се каже да се прави литература. Но по две причини бих желал или бих приел: първо, защото е София и защото няма да се отразява това зле на финансите ми, които нищо не е в състояние вече да оправи. . И, второ, главно да турим ръка на това място, където години наред посредствеността и глупостта са вредили дълбоко на българската култура, за да дойде на това положение. Ето кое преди всичко би ме *заставило да приема* едно такова положение. Но, кой знае, Тодоре! Съмнявам се, дали това би могло да стане. Дано да са се изживели всички интриги, подлост, клевети и дано грижата за културата у нас да е надвила предубеждението и често партизанското схващане на нещата. Впрочем Найденов понякога проявява известна самостоятелност, възможно е. Когато видиш Сталева, предай му отговора ми. И му благодари същевременно за добрата памет.

Нямам нищо против едно сътрудничество в „Пролом“. Кажи му, че ще му изпратя още нещо за първата книжка. Това издание ми беше симпатично още при редактирането на поезията Кьорчев.“

23 март 1929 г. „Приятно ме изненадваш със съобщението, че тъй е узрял въпросът за издаването на „Идеи и критика“, че трябва да ги донеса вече. Ще го сторя, защото в началото на месеца ще дойда в София. Ще почна тия дни усилено да ги преглеждам, за да бъдат ако не окончателно, то поне почти готови за отпечатване на машинката. Радва ме обстоятелството, че благодарение на тебе Атанасов е успял да се измъкне от мрежата на интригите и заблудите на Райнов и др. Ще изляза прав, когато, помниш ли, много пъти съм казвал, че издателите не могат да не разберат заблудите си и те ще почнат сами да ни търсят. Симптоматично е и това, което говори и Райнов, че иска по-напред да говори с мене. Рано или късно това ще стане, защото, старий и скъпи приятелю, нашата кръв и жертви не бяха току-така: самият живот и самото бъдеще е с нас. И ако те са честни хора, прямо и искрено ще го признаят. Същото е и с Людмила. Но право да ти кажа, по съм склонен с Райнова да работя, отколкото с този господин, който само защото няма вече где да отиде и затова хлопа на „Хиперион“. . Не е голямо морално удовлетворение връщането му. И после — какво доказателство имаме за това, че няма да се повторят неговите мизерии? Той не е бил никога характер и човек, та даже след като се е борил срещу теб, ти да му подалеш някак ръката си. Впрочем, когато дойда, ще приказваме и за това. .“

Радославов съобщава на Траянов, че е получил „Освободеният човек“: „За мене това е празник. Издаването е великолепно, семпло, но монументално, тъкмо подходящо за делото ти. Какви мисли, какви преживявания, какви чувства събужда то в мене! Цяло едно минало, цяла една трагедия, цял един живот — този на нашето поколение, на нашия собствен живот! Аз не мога спокойно да чета, вълнувам се. Чакам да се поуспокоя, за да седна и да напиша. Въобразяваш си моята радост, като виждам как делото, за което съм се борил и което ми струва толкова човешки радости, е едно дело вече трайно, жизнено. „Послесловът“ ти е цяло от-

кровение. Добре си имал идеята да го сториш: за поети като тебе нужна е една такава програма, за да намери света пътя към сърцето си. . .“

(Ето и съдържанието на въпросния „Послеслов“ на Траянов към стихосбирката му „Освободеният човек“: „В „Освободеният човек“ е включено почти всичко, сътворено от автора в периода от 1905 до 1911 г. и поместено в разни списания, в тримесечника „Южни цветове“ и в отдавна изчерпаните отделни книги „Регина моруа“ и „Химни и балади“. Хронологическият ред, с малки отстъпления, е запазен.

Книгата „Освободеният човек“ е съдба. Тя е романът на един живот. Преодоляването на външноналожени и вътрешноатавистични условности е главният лайтмотив. Бран със съдбата и възплъщението на новия човек, закален в огъня на първичните стихии, изглежда да е бил знакът, под който са се раждали песнопенията, химните и баладите в тази книга. Това творчество, избухнало с юношеска самонадеяност и неудържим напор, носи в началото си в голяма степен фрагментарен характер. Липсата на опита в познанието на света и недостатъчното още съвладяване на великите и вечни тайни в изкуството са били изкупени не само от оная непорочност, при която погледът гледа безстрашно звездното небе, а и от огъня на бунтарското състояние на духа, без което истинско творчество е почти немислимо. Ала постоянното възвръщане и живеене с началните идеи и проблеми позволиха достигнатото от автора по-късно вдълбочаване и като красив резултат се получи сегашната кристализация и завършеност в очертанията на формите. Живи спойки, лежали дълго в рудницата на първата под- и свръхсъзнателна работа, по силата сякаш на някой необясним магически закон, с математическа закономерност запълваха, където трябваше, и архитектуроническите празноти.

По такъв начин след упорита борба на автора със себе си бе възпътен „Освободеният човек“. Авторът твърдо вярва, че характерът на художествените идеи, поставянето и изживяването на проблемите, прозодията и формата на тая книга рязко се отличават от ония на предшественици и съвременници и че „Освободеният човек“, включил плътно в гърдите си „Регина моруа“ и „Химни и балади“, ще заеме със същото достойнство и завоюваното от тях непоколебимо културно и историческо място.

Февруари, 1929 г.

Теодор Траянов“

10 април 1929 г. „Сигурно си зле, защото отдавна не си писал. Аз предполагам, че е така. Аз пратих на Господинкин две работи за „Идеи и критика“ за 4 и 5 книжка. Навярно ги е получил и си ги виждал. Едната е за Кръстева (един хубав случай да се изкажа за ментора на „Златотор“) и другата е за „Албена“.¹² Изпращам от последната един екземпляр за „Пролом“ на Хр. Станев, броя, на който вярвам, че ще излезе по-рано от нашия, та да не преча. Пък и бях му обещал, а сега няма какво друго да му изпратя. Кажу ми и много здраве. Нещо интересно? Не зная до тебе стигнало ли е, но тук се разправя, че в София имали намерение да ме сондират за театъра — даже приказвало се е. Не зная доколко изобщо това е състоятелно, но затова оправдава мисълта ми, че рано или късно ще ни потърсят. Това е неизбежно. . . Тук животът ми става съвсем студен. Скоро ще стане невъзможен. Така съм се забатачил. Пиша вече за „Освободеният човек“.

12 април 1929 г. „Навярно улисан в тревоги и грижи, не си смогнал да ми напишеш нещо досега. А за мене писмата ти в тукашното ми доброволно изгнание са „светъл лъч в тъмно царство“. Не затова, че идват от София, а защото са от тебе. София е също тъй потънала в морална и духовна мизерия, за да я мечтая в това отношение като някакво избавление. Към нея се стремя по силата на необходимостта, защото тук ще си объркам съвсем сметките и главното, защото ти си там. . . А, както човек живее, и крои духа си. Освежава се. Литературата не е някакво мъртво, без пулс занятие, а живо дело, с което всекидневно живеем.

Получих „Хиперион“. Книжката бие с пулс. Каквото и да се отрича на списанието, това не може да му се отрече. И после колко хубави работи! Твойте! Разказа на Коста — той действително е наш белетрист.¹³ Какво задълбочаване и колко жизнена правда в тези психологи-

¹² Хиперион, 1929, кн. 4, вж. Д-р Кръстев след десет години от смъртта му. „Албена“ на Йордан Йовков.

¹³ Пак там, „Богородични очи“ от Константин Стефанов; „Към родосъздателя“, „Ангеличният“ (В памет на Джон Китс)“ от Теодор Траянов.

чески екскурзии! Аз съм му твърде, твърде благодарен за посвещението. Това е тъй мило от негова страна и тъй ме затрогна! Чувствам сърцето ми да се отваря при малко внимание — това сърце, което е било лишено от човешка радост и е загубило в една сурова бурба! По-здрави Касърова за лириката й. Колко силно се различава по своята оригиналност от всички този куп стихове и стихчета, с такава помпозност поднасяни на публиката. . . Истинска лирика и пълна женственост.“

След това Радославов продължава: „Сега заседнах здраво върху една работа за тебе по повод „Освободеният човек“. Тя ще бъде твърде голяма, защото ще искам от всички страни да хвърля светлина. Твоите химни са били винаги „светая светих“ на моята душа — ти предполагаш с какво увлечение съм работил. Убеден съм, че това трябва да го сторя. . . Ще искам да докаже и литературното, и художественото, и историческото значение на творчеството ти — от „Регина мъртва“ до последните работи. Ще трябва да се събере всичко, каквото съм написал разхвърляно, защото време е и дълг ми е. Не можеш да си представиш радостта ми, която изпитвам, когато виждам как довчерашните противници се надпреварват да хвалят противника си. На нас, Тодоре, които целият си живот безогледно хвърлихме в живота на едно дело, което беше нашият собствен живот, изкупуно и изкупвано до днес с толкова страдания и изпитания, колко голямо е удовлетворението ми. Аз зная, че един ден нас с благодарност ще спомнят за извършеното; но кой знае днес колко кръв е изтекло от огромната рана на сърцето, с каква мъка и с цената на какви върховни жертви всичко това е изкупуно? Изглежда, че всяко истинско дело само с цената на такива жертви е било изкупувано! Кой ни е крив, че сме се родили с този благослов и с това проклятие! Което е станало, трябвало е да стане. Така е. Така съм я разбрал аз тази работа. Пък кой знае! Може да е съдено, ако не загинем от тези проклети условия, да доживеем един ден и ний до радостни дни.“

4 май 1929 г. „Получих „Хиперион“ и писмото ти. Това, което пишеш за мене, все не е утешително. Но кой знае? Аз още съм анфант терибл за официална културна България. Христо наистина заслужава сърдечно много здраве. Предполагам, че вече си бил у Влайкова и вече знаеш какво той мисли по въпросите, които ни интересуват. Надявам се, че ще ми пишеш. „Хиперион“ е добър; много хубаво си направил поправките в рецензията ми за „Албена“. Успях да прочета само разказа на Стефанова — великолепа работа. И техника, и жанр, и композиция — оригинални, както всичките му работи досега. Струва ми се, че време е да издаде един сборник. Той има вече достатъчно оригинална физиономия и само трябва да се подчертае. Въобразявам си как изживяваш дреболиите и мизерните, за които ми пишеш. . .“

9 май 1929 г. Пътувайки в трена, Радославов е дооформил в главата си работата за „Освободеният човек“: „Прави са тия, които мислят, че съм повече поет, отколкото писател, защото, за да изживя нещо, преди да го напиша, или трябва да скитам, да пътувам, или да се разхождам. Работата на литератора между четирите стени никога не ми се е правила, нито пък е била резултатна за мене.“

Радославов съобщава на Траянов схемата на бъдещото си изследване за неговото творчество:

А. *Време и генезис*. Народничество — Яворов — индивидуализъм — Пенчо Славейков и неговата литературна насока — *творчески дух*. Романтик — революционер — аристократизъм. Драмата — богоборец. — Към освобождение. Мадоната — хармоничност и цялостност.

Б. *Място и значение*. Глава на нов период. Вътрешен мир — самобитност — универсалност.

След това той уточнява: „Разбира се, това е схема тъй грубо очертана. И в този ред и дух. Има толкова много работи да се говорят за твоето творчество и по повод за него! Мисля да я озаглавя просто *Теодор Траянов*, защото в замисъла ми е по-скоро като монография за твоето дело, а не само по повод излизането на „Освободеният човек“. Мисля с нея да хвърля светлина върху всички неизяснени и спорни места и после да изчерпя значението на цялото ти творчество. Да стане нещо като отправна точка и на бъдещите изследвания.“ Той ще се заеме вече с тази работа въпреки тежките условия, при които се намира. „Занимават ме най-прозаични неща и то главно, обфъркани сметки. Да мислиш за тук и там и да си без пара в джоба си, че и на това отгоре и без гостилница, защото ми е неудобно да се храня на кредит.“ Радославов се чув-

струва като давеш се, който „се лови за сламката“. Ако Ст. Атанасов действително мисли да му издава книгата, нека да му отпусне 2000 лв., от които в този момент особено се нуждае. До края на месеца все ще може да преживее и главното — ще може да изпрати някой лев на Милка в къщи, защото тя буквално гладува. „Теодоре, твърде много са твоите, както и моите, обръкани работи, за да те занимавам с тях. И още едно: пиши какви образци има или някакви такива за заявление до Министерството на пощите. Струва ми се, че ти подава веднъж и знаеш какъв е редът. Пък и време е вече. Убеден съм, Министерството няма да ми откаже.“

22 май 1929 г. „Аз предполагам, че нищо няма да стане с „Идеи и критика“. Ето, че е така. Само че ти създадох толкова главоболия, във от тези, които ти продължаваш да имаш. Съзаклятието е голямо, Тодоре, и едва ли ще му видим някога краят! Не ми беше толкова даже книгата да излезе (нека този народ да я изкопава един ден, щом е оставил идиоти и глупаци да му нареждат културата), но да вземе човек някой и друг лев. . . Щом иска да променим заглавието, нека знае, че няма да го бъде. Подобни издателски капризи и умувания нека да ги практикува към други. Продавам му ръкописа, а не душата си. Всичко това се дължи на нахърнените ми честолюбия. . . Във всеки случай не сме добре — каузата засега, виждам от писмото ти, е изгубена. Нищо! Трябва да се търпи още изглежда!“

5 юни 1929 г. „Това, което ми пишеш за тук и за мене, ако би се реализирало, би било една добра работа. Първо, за положението ми, което значително би се оправило, и, второ, защото ми дотягат вече тия старчески капризи и кефове, каквито аз най-малко съм в състояние да търпя. . . Защото идват времена, когато човек почва да се бои не за себе си, а от себе си, т. е. боя се от един крут обрат в отношенията ми, което би ме поставило пред дилемата или-или. Нали знаеш нашето благоразумие доде стига! Във всеки случай не намирам защо да не стане — той е повече вреден за службата, отколкото полезен. Но не бих желал да стане това, тъй че да изглежда, че аз съм се устроил така посредством други и чрез насилие. . . Не мога да понасям да си мислят, че задкулисно се домогвам до съдбовни неща, за каквито похвати не съм надарен. Впрочем вярвам в Христо, който се е заел с тази работа. Надявам се да ми съобщиш нещо повече по тези въпроси. . .

Разбирам ти положението. Нашата е трай душо, черней горо!“

„Тук беше при мене Павел Спасов. Има данни за работа. Но трябва да чете. Пък и млад е. Струва ми се, че той е единичният между младите сред нашите, който може да прави литература. Критика, т. е. една отзивчива на литературния живот, продуктивна и даже творческа работа. Но нека Минчо ми изпраща неговите рецензии, за да няма недоразумения. . .

Аз тъй бях разколебан този месец, че нищо не съм направил като литература. *Историята* ми стои доста отдавна на точката на замръзването. Това враждебно отношение на издателите към нас просто понякога ме кара да нарежа и литература, и всичко свързано с нея! Духовното невежество в тази страна, Тодоре, е много по-долно и много по-варварско от това на Германия през времето на Клайста и Хьолдерлина и на Русия през това на Белински! Няма публика — има запяци на литературни скандали. Много рано, много рано сме се родили, скъпи ми приятелю.“

12 юни 1929 г. „Пиша тази карта само да споделя голямото удовлетворение, което изпитах, когато прочетох в нашия „Хиперион“ статията на Кайзерлинг за „Философията като изкуство“. ¹⁴ Няма досега друга работа на идеи в нашето списание, която да е била така в хармония и стила на неговата насока. В нея е изразен нашият мироглед, цялото наше схващане за изкуството, поета. На нашите млади около редакцията тя би спомогнала твърде много да се ориентират в своята работа и се изработят като мислители. Не зная по какъв начин е извършен преводът, натоварвам те да й предадеш поздравите ми. ¹⁵ Беше ли у Влайкова? Не получих никакво писмо, та предполагам нещо да е попречило на срещата!“

16 юни 1929 г. „Това всичко, което ми пишеш в писмото си, е тъй — ний още сме в жестока немилост от този глупав български живот. Не ме изненадва, но, разбира се, дълбоко ме възмущава всичко, което става. Безхарактерността винаги е вървяла заедно с подлостта. . . Историята ще каже своето, тя няма да сгреша, макар да не е изтекло още нашето време.“

¹⁴ Хиперион, 1929, кн. 4.

¹⁵ Става дума за Елена Дикова, която превежда статията на Кайзерлинг.

„Изпратих . . . тази сутрин заявлението си за помощ, обаче по разсеяност съм забравил да прикача медицинското свидетелство.“ Радославов моли Траянов лично да го отнесе. Той очаква помощ от 5000 лв.

13 ноември 1929 г. „Има дни, в които всичко ти става тъй безразлично, тъй глупаво, безнадеждно-неинтересно, в които волята се чувства парализирана и ръцете се отпускат. Питам се защо е всичко това? А тежестта на толкова изпитано и изживяно през тези дълги години, които ни убиват просто физически? И това не са редки дни и, главно, като че започват да стават все по-чести и по-чести. Охота за нищо, вкус към никаква работа. И от няколко дена аз съм я зарязал — живея просто по инерция. Насилих да приключа няколко рецензии, които стоят по цели седмици на масата ми и просто воля ми липсваше да пристъпя и ги изпратя. Никой друг освен тебе не може да разбере това и ето защо не изтъпях изкушението да ти го повтория. Ти само няма да ме упрекнеш в слабост и сантименталност. Де да можех да бъда действително сантименталист? Трябва все пак на такива хора да е леко!

Тук са няколко рецензии. Има една и за „Освободеният човек“.¹⁶ Не трябва „Хиперион“ да отмени мълком това. По-главната работа за тебе и творчеството ти изобщо едва ли ще се появи преди Нова година! А противно е да се мълчи.“

27 ноември 1929 г. „Получих затвореното ти и както винаги ободряващо писмо. И аз тъй си обясних непоместването на рецензията в тази книжка. Стайков е забравил нещо. Но нищо: идната поне ще може повече. Двойна ли ще бъде? Струва ми се, най-добре така, защото време не остава за започването на нова годишнина на „Хиперион“. И сега той е така разнообразен. Статията на Моис за Цвайг¹⁷ е хубава — има вече у него кондензиране на мисълта и стила. Просто удоволствие е да я четеш човек. Само не знам доколко оригинален е в идеите си, което е и твърде важно. Мизерните на Людмил Стоянов трябва предварително да не ни изненадват. Той е давал толкова доказателства за моралното си падение! Не мислех, но ще трябва да дойда в София. Ще се видим, значи.“

12 декември 1929 г. „Най-напред за „Хиперион“. Митьо ми писа, че работата ми за Вазова,¹⁸ която щеше да бъде за уводна, не е получена от тебе. Значи, пропаднала е. Български пощи, скандал! Отговорих му да направи справка, където трябва, и ако пак я няма, да ми пише веднага, за да му пратя ръкописа. . .

Твърде неохотно разлиствах „Златорог“, както знаеш. Не за друго, особено в критическата му част, но защото там, както сам знаеш, често пъти невежеството и саомнението са се надпреварвали. Един или два пъти сме имали случаи в „Хиперион“ да го оповестяваме! Сега обаче работата на някой си Г. Цанев (Романи и романисти)¹⁹ в последната книжка ми направи по-особено впечатление. Преценките са правилни и почти идентични с нашите в „Хиперион“. Аз откривам свои мнения, свои фрази даже, но въпреки това ти има качества на литературна критика. . . Яснота на мисълта, прозорливост. Има недостатъчно добра мярка и мащаб, но те не са меродавни за общото впечатление, което остава добро. Мене това ми е приятно, защото литературните въпроси могат да се обсъждат по-сериозно и може да се даде отпор на посредствеността, невежеството и нахалството. Това го смятам за добър знак. Не е лошо да го знае и Вл. Василев. Ще успее да пратя едно „По повод“ за проф. Младенов.“

13 май 1930 г. „Намерих напоследък по страниците на „М. де Франс“ една великолепна характеристика за хората от нашия сорт, т. е. на есеистите. И не мога да изтъпя изкушението да преведа няколко пасажа на автора ѝ, които вярвам, че с удоволствие ще прочетеш. Те отразяват истинската същност на френския дух: „Есето е един доста неблагодарен жанр за работа. Той е наполовина задушаван от произведенията на изкуството, което търси само наслада и техническите произведения, които имат за предмет специалните въпроси. Есето е един посредник за всички въпроси, там където те касаят общи теми. То е начин на израз, който приляга особено на натура, които са надарени с много наклонности, които се интересуват от най-

¹⁶ Хиперион, 1929, кн. 9—10.

¹⁷ Пак там, кн. 8.

¹⁸ Пак там, кн. 9—10.

¹⁹ Златорог, 1929, кн. 10.

разнообразни изследвания и установявя тяхното отношение с насъщните проблеми на живота. Дейността на един есеист е тясно свързана с богатството на неговата култура, с начина, по който той поставя върху всички въпроси печата на своята личност и най-после на мисията на своя стил. Есеистът трябва да чувствава проблемите на своето време и да даде възможност да усетим, че тези проблеми са въздухът на неговия собствен живот. Може следователно да се каже, че есеистът е човек, който се намира между изследователя-специалист и широкия поток на живота. Той рискува да не задоволи нито хората на науката, които не го намират достатъчно подчинен на тежката и сурова дисциплина, нито от обикновения читател, който го предпочита пред обикновения популяризатор. . .“

Струва ми се, не, убеден съм, че аз съм цял в тази характеристика. Не съм могъл никога да понасям това, което поднасят на света затворените и глухи за живия живот господа в лабораториите и кабинетите и тия скудоумни писания, които обикновено наричат литературна критика. В този смисъл тя ми е била винаги противна. Живият въпрос и живата проблема са били единствената храна на това, което съм писал до днес. Може да има доста голям елемент и в моите писания на такава литературна критика, но той е бил винаги не най-първият и основният. И ми звучи като оскърбление епитетът, който ми прикачат, който приляга на всеки друг, но не на мен най-малко. Този оскърбителен епитет е „естет“.

16 май 1930 г. „Както виждаш, разписал съм се: току-що си получил последното ми писмо и ето — това те чака. Може би едва ли щях да намеря воля да го напиша, но срещата ми с Бояна²⁰ тук просто ме задължава.

Аз знаех Бояна за умно момче — бях приказвал няколко пъти с него по-рано, но съвсем случайно и това не водеше до никъде. Но тук (той престоя повече — няколко дена) имавме възможност да се наприказваме. Подчертавам, да се наприказваме, защото трябва да ти призная, че отдавна не съм изпитвал такова удоволствие, когато прекарвам с някого (освен, разбира се, когато се съберам двамата). И ето впечатлението ми.

С него може да се работи и той е един ценен работник. Той обладава и култура, и вкус, и ерудиция по много неща. При това умее да мисли над въпросите оригинално, да ги задълбочава. Гледната му по чисто литературни и художествени въпроси, но и по културно-обществени задачи, които трябва да осъществя нашата група около „Хиперион“, той е наш, свършено наш. Той е истински хиперионовец. . . Той е непоправим индивидуалист. И всичко това, когато не е бил в контакт с „Хиперион“, особено в последните години, а вървейки самостоятелно. При това е и млад. Има известни чепатости, но съвсем не пречат. При толкова малко способности хора от нашия жанр, аз мисля, че голяма грешка е да не го приемем в групата си, да не го приобщим, да не му дадем възможност да даде това, което ще бъде толкова полезно и за „Хиперион“, и за движението. Съвсем не преувеличавам, ако ти кажа, че е хиперионовец, той е най-такъв. Аз не намерих нито един въпрос, по който да се не разбирам с него. Недоразуменията, интригите не бива да влияят за неговото приобщаване.

Навярно в началото на идния месец аз ще бъда в София. Ще поприказваме по това. Струва ми се, не напълно съм убеден, че разминаването с Боян се дължи на недоразумения. Той трябва да стане постоянен сътрудник на списанието, което ще помогне за неговото обогатяване и освежаване. Впрочем аз знам, че и ти нищо никога не си имал против Бояна, но трябва да се положат специални усилия за неговото приобщаване.“

7 юли 1930 г. „От думите на г. Спасова по повод статията на Димова²¹ за тази книжка разбрах, че без известни поправки в някои пасажии бихме поставили в недоразумение читателите на списанието, а нас без нужда бихме изложили. Тия млади хора трябва да познават това, което са мислили и писали предшествениците им. Не е въпрос за единство на мненията, а за приемственост в мисълта. Стига вече в тази литература всеки е откривал Америка! Пък нашият „Хиперион“ има вече традиция, а не е едно случайно издание, каквито толкова господ ги е наспорил по грешната българска земя. Мисля, Тодоре, че е излишно поне критичетата да не

²⁰ Боян Дановски.

²¹ Хиперион, 1930, кн. 3, 4, 5; Д. С. Г. Д и м о в, Трагедията на българския дух. 1) Христо Ботев; 2) Теодор Траянов.

създават главоболия. Нека Митьо си вземе бележка за това, то да не стават тия недоразумения, защото с главоболната работа, която имаш, може някой път неволно да се правят опущения."

18 юли 1930 г. „Че не ти е леко, както виждам от писмото ти, няма защо много да си блъскам главата — някоя неприятност нова и от едър калибър те е сполетяла. Без тях като че ли ний не бихме могли да бъдем. Изобщо, отвратителна съдба! Знам обаче, че както винаги е било, няма да се пречупиш. . . Щом трябва да се живее, трябва да му се тури и края. Хладнокръвие и търпение, пък каквото там дойде! . . . За духовните лилипути винаги се намира модус — за нашето братя — никога. Жаля понякога, че с „нашите“ не можах да се разбера преди три години, за да продължавам да правя политика — само по този път в тази страна можеш да направиш нещо в областта на културата и духовния живот. Иначе тъй ще върви, посредственото и случайното ще съдят талантливото, ще го командуват и ще нареждат. Така е било — така ще бъде за дълго, дълго в нашата нещастна страна. Нашето време ми напомня времето на Белински в Русия и в на романтиците в Германия — хаотично, пошло до безобразие. . . Ще бъдем щастливи, ако някога ни спомнят с топла дума и това стига."

„Получих „Хиперион“. Книжката е добра, макар всичко още да не съм чел. Прочетох, разбира се, статията на Димова за тебе, наистина никъде не се говори за моето отношение към въпроса, но чувствава се, разбира се, че е имал пред вид моите писания. Статията, откъм написано не е лоша, обаче откъм разработка — не особено дълбока. И после твърде метафизично подхожда към въпроса. Впечатлението е като на семинарна работа — творчество липсва. Несъмнено, по-горе е книгата на Моиса²² въпреки някои съществени недостатъци. Хубавото във всичката тази литература напоследък за тебе е това, че творчеството ти почва да занимава младата генерация. Рано или късно в тази насока много ще се направи. Аз съм доволен от това. Разбира се, че за правилното осветление на въпроса хубаво е да не се премълчават другите мнения, за да се събуди живият интерес у публиката. Тъкмо затова в една форма, която задължава сътрудниците в едно и също издание, ще спомогне да направи някои корекции в работата му по-нататък. По такъв начин най-главно самият Димов ще види колко е пострадала работата му и колко е от полза да държиш за приемственост в областта на идеите тъкмо по въпроси, където има горе-долу установени схващания. Есето на Коста,²³ както всички негови работи, е великолепно. . .

Чета Иречековия „дневник“. Великолепен източник за расовата ни и обществена характеристика. Твърде нелесна обаче. Такъв е Бай Ганьо фотографирал — нехудожествено работен. . . И аз не се изтърпях и нахвърлих няколко страници, които ще дам в Хиперион."²⁴

3 септември 1930 г. „Не ми пишеш нищо. Навярно няма и какво собствено да ми съобщаваш. Домът на изкуството и печата искат да устроят четенето тук в края на месеца като най-добро, преди да се зададат каквито и да е други четения и конференции. И аз съм на същото мнение. Всичкото е да бъдем готови. Приказвай с хиперионовците там. Бих желал да участвават освен аз и ти: К. Стефанов, Павел Павлов, Кашмеров, разбира се, при участие на Дора и г-ца Манолова тук с речитации. Аз писах на Коста в Плевен — дано може да дойде. Тъй че ако редът на участниците не е изменен, а мисля няма защо, изпрати ми един списък, върху това сме се установили. Нека имат пред вид, че четенето ще трае най-малко час и половина и че аз ще говоря половин час — събщи това и да се направи програмата. До края на идната седмица изпрати ми чернова за афиша, за да го предам и да се подготви четенето до края на месеца. . .

Четох наново статията на Димова. Има твърде много метафизика и после твоето творчество излиза, че е чисто и просто отражение на обществените настроения, без каквото и да е индивидуализъм в него. Излиза, че ти си по-скоро тръбач на времето, отколкото творец на нови истини и духовни ценности. Може би излиза така, защото си е определил един твърде старичък метод за работа — да утвърждава à tout pux това, което си е наумил. Не би било така, ако беше по-съвременен в своето изследване, искам да кажа, ако беше есеист, а не догматик, въпреки доста наивната мисъл. Но каквато и да е, тя е един ценен принос в литературата за тебе. Изобил-

²² Моис Бенароя. Теодор Траянов и неговият мир. С., 1926.

²³ Хиперион, 1930, кн. 5—6. Пол Верлен.

²⁴ Пак там, кн. 7. Иречек и неговият „Български дневник“.

ствува с наблюдения и доста пълни констатации. Бих написал поправките и допълненията към нея, но сега ги оставих настрана — не искам да я печатам, за да не се развали впечатлението, което изобщо остава. Някой ден тези поправки ще ти ги прочета. Ще дойде време по-подходящо да се поправа такава литература — сега още не е време. . .

Моис преработи ли статията си за Стефанова? Нека Митю ми я изпрати. Много е качествена в този си вид — не може да влезе така. И после напомни ми да изпрати рецензията за Спасова — ако искат да станат писатели, тия хора трябва да станат по-искрени, а не да живеят с въображение. . . Защото, Тодоре, аз държа повече на публиката, отколкото на тия, сътрудници за нас все още се намерят, но изгубим ли доверието на публиката и звезди от небето да сваляме, никой вече няма да ни слуша и чете.“

5 декември 1930 г. „Писах ти в отворената си карта за Райновата мизерия в „Съвременник“ (вярвам и ти да си я чел). . .²⁵ Доносници и клеветници са се сдружили. . . Възмущението, ми е голямо — не от чувство на огорчение, разбира се, а от дълбокото чувство на омерзение, с което се изпълва душата ми от такива факти. Наистина, няма нищо по-пакостно, по-противно от полуталанта, този червей на живота и на голямото творчество! Бих могъл да го отмина, ако не се касаеше до глупостите, които този невежа е надръкнал в разговора си. Затова написах едно доста дълго обяснение,²⁶ което интересува и литератори, и читатели. А не е въпрос колко интересуват и нашите събратя днес, особено в Германия. Нужно е да се тури ред в бъркотията на понятията, които объркват читателите.“ И Радославов се залавя за тази работа, като не се интересува от „личността на господина“. Понеже в „жилите му тече кръв, а не вода“, тонът на неговата сатия е пропит със страст, още повече — с полемика: „Мисля, че появата на тази ми работа би направило литературна сензация. Там аз говоря за това, за което винаги сме приказвали: за значението на нашата фаланга от гледището на голямото развитие и за значението ни като изразители на едно литературно движение. Време е някои неща да се хвърлят публично, за да няма недоразумения по-нататък. По-рано се учудвах, че Х. Бар и С. Цвайг са били тъй сурови към някои от тези, които в самозабравата и самоумниението са искали да бъдат това, което не са. Сега, когато те останаха там, откъдето са почнали, ний, които преди-вяхме и продължаваме борбата, която школата искаше да ни наложи, ний имаме правото да направим пресенката на изминатия път. Озлоблението, което дишат пасажите против мене, убеден съм, че са извикани главно от становището ми не само за Вазов (не току-така той говори за него), а главно, струва ми се, защото скуката ми тук в Пловдив и там в София не е оетанала без отзвук. . . Колко жаля, че „Идеи и критика“ не може да види бял свят. Отдавна щеше да бъде свършено с тези негодни хора! Публиката за съжаление не е в състояние да изгради цялостно мнение за тях и за мене. Ще дойде ли време, Тодоре, за това? Не един път ме е налягала мисълта да свърша веднъж завинаги с литературата! Такова отвращение добивам към нея, като си помисля колко сили и години сме потрошили и дали за тази култура, да вършим дело! . . .

Не те питам как си? Известно ми е. Но ти нямаш нужда да ти се внушава кураж. Той поне никога не ни е напушал и вярвам, че никога няма да ни напусне. Добре, че не сме се родили сантиментални.“

Септември 1934 г. „Да си дал на тази страна толкова много, почти целия си живот, за да твориш мисъл и култура, да си искал да бъдеш честен в мисълта и делата си, да си изпитал толкова горчивина и обида дълги години в контакт с една груба и подла съвременност и при всички превратности и изпитания, да си дал отбрани страници, писани с кръвта си, от които не една ще остане да живеят, и все пак към залеза на живота си да бъдеш изпратен без колебание отново на кръстопътя — това само тук може да стане! Не! Това и да бъдеш — ще се стопиш! Не една, не две бури, не две изпитания са минали от ранни години върху главата ми, но морални сили, но равновесие се губи, за да посрещаш нови. Чувствавам волята си парализирана, някаква умора и някаква апатия ме цял обхваща. Нищо не желаеш, за нищо не ти се иска да мислиш. От сърцето ти кръв капе и физически просто боли. Едничката защита срещу

²⁵ Съвременник, 1930, бр. 12.

²⁶ Хиперион, 1930, кн. 9—10, „Тъй рече. . . Николай Райнов“.